

Arheoloogia Eestis 1991–2005

Marge Konsa

Sissejuhatus

Tänapäeva kultuur on semiootilisest vaatepunktist intersemioosiseline. Eri märgisüsteemides loodud tekstid eksisteerivad selles kõrvuti erinevate tekstidena ja kujutavad samas ühe ja sama teksti erinevaid versioone ehk üks ja seesama tekst moodustab kultuuris paljutekstilise mentaalse terviku (Torop 2000). Kaasaja kultuur peegeldub muuhulgas ka praegustes arheoloogiates ning Euroopa ametlik ideoloogia – ühtsus mitmekesisuses – sobib iseloomustama nii mõningaidki suundumusi arheoloogia teaduspoliitikas. Selle näiteks on ühise temaatikaga rahvusvaheliste projektide järjest suurenev arv, rahvusvahelised kaevamiskspeditsioonid, inglise keele domineerimine rahvusarheoloogiates jne. Samas ei maksa unustada, et iga arheoloogia on nagu omaette märgisüsteem, oma eripärase allikmaterjali, ajaloolise tausta, spetsiifiliste küsimuste ning tunnetusega.

Euroopa arheoloogiaid enne 1990. aastaid tavatsetakse sageli iseloomustada binaarsete opositsioonide läbi (Neustupný 2002). Eesti arheoloogia koodid koos teiste postsotsialistlike arheoloogiatega on nende kohaselt: *ida, minoriteetne, traditsiooniline*. Neile vastanduvad: *lääs, põhivool, uuenduslik*. Mitmed sotsiaalteadlased (lähemalt vt Lauristin 1997) käsitlevad 1990. aastatel postsotsialistlikes riikides toimunut siirdena ühest süsteemist teise, mille lõpptulemiks peaks olema läänestumine kõikides ühiskonna valdkondades. Arvestades sarnast minevikutausta, võiks siirdeprotsess olla nn Eesti-sugustes siirdeühiskondades sarnane, kuid tegelikult ta ei ole seda. Nii nagu ei ole tänapäeval see “Lääs”, kuhu nüüdseks on jõutud, samane sellega, mille suunas 1990ndate algul siirduma asuti.

Igal juhul endisaegsed vastandused tänapäeva kultuuriruumis ei kehti ning arheoloogia seisukohalt on oma roll jõujoonte ümberpaiknemises *teisestel arheoloogiatel*, mis uusi lähenemisi ja oma kohta arheoloogiamaaastikul otsides on raputamas letargiast *tuumik-arheoloogiad* (vt nt Chapman 2003, ptk 2).

Artiklis on Eesti arheoloogiateaduse lähiminevikus toimunut jälgitud kahel tasandil: esmalt vaadeldakse üldisi muutusi teaduskeskkonnas ning seejärel kirjeldatakse olulisemaid nihkeid minevikutõlgendustes. Kuigi otseselt teaduse ja ühiskonna suhteid ning arheoloogia retseptiooni ei analüüsita, on selge, et arheoloogiateadus ei paikne vaakumis, vaid on seotud laiemate poliitiliste, majanduslike ja sotsiaalsete ning eriti ideoloogiliste muutustega. Viimase osas on sotsiaalteadlased täheldanud Eestis olulist murrangut 1990. aastate teisel poolel. Kui nõukogude süsteemi lagunemise ning Eesti taasiseseisvumise algusajal oli rahvuslik ideoloogia see, mis aitas inimestel ühise eesmärgi nimel tegutseda ja kriisiperioodi ületada, siis uues ühiskonnas kaotasid rahvuslikud väärtused kehtivuse. Institutsionaalsete reformide õigustamiseks kasutatud ideid aga nähti teenivat ainult valitsuse ja eliidi, mitte rahva huve (Lauristin & Vihalemm 2002, 58). Nii räägitakse praegu Eestist kui Lääne orientatsiooniga etnotsentriselt organiseeritud, kuid sisemiselt lõhestatud ja killustatud ühiskonnaga riigist. Sealjuures on tähelepanu juhitud illusioonide ja tegelikkuse ühildamatusest tekkinud

vastuoluliste identiteetide olemasolule ühiskonnas (Berg & Oras 2000); rõhutatud on sotsiaalsete rühmade vahelisi erinevusi uute tingimustega kohanemisel, aga ka ajaloo hindamisel, minevikutajus ning kollektiivse ja individuaalse mälu konstruksioonis (Kõresaar 2004), kusjuures rühmakuuluvusest isegi määravamaks peetakse indiviidi isikutüübi rolli uute tingimustega adapteerumisel (Kõuts 2004). Sarnaseid nähtusi võis täheldada erinevatesse põlvkondadesse kuuluvate arheoloogidega 2002. a tehtud intervjuudes ja nende autorittekstide analüüsil. Neis tulid ilmekalt esile väärtushinnangute ja maailmapildi erinevused nii põlvkondade vahel kui ka nende siseselt ning isikutüübi arvestamise olulisus minevikutõlgenduste analüüsis (Konsa *et al.* 2003).

Teaduskeskkond: institutsionaalsed ja sotsiaalsed muutused

Iseseisvuse esimesed aastad¹ tähendasid süsteemset ümberkorraldamist kõikides ühiskonna aspektides. Valitud radikaalsete reformide tee tähendas esmatähelepanu suunamist poliitilistele ja majanduslikele struktuuridele ning kuigi teadus- ja kõrgharidussüsteemi reformiga alustati juba 1990. a, toimus tuntav positiivne pööre uuenduste suunas alles 1994. a, kui käivitus avaliku konkursi alusel eraldatavate personaalsete uurimistoetuste (grantide) süsteem. Kuni selle ajani püsis arheoloogiategadus “vee peal” suuresti tänu osalemistele rahvusvahelistes projektides. Eestis, nagu kõikides idabloki maades, oli nõukogude ajal teadustegevus koondatud Teaduste Akadeemia struktuuri. Selline tsentraalselt juhitud ning ressursimahukas teadusbürokraatia pidi turumajandusele orienteeritud ühiskonnas paratamatult muutuma ning mitte kusagil Ida-Euroopas ei kulgenud “sotsialistliku teadusmasina” reformimine päris valutult. Riikliku teaduspoliitika esmasteks eesmärkideks oli teadus- ja arendustegevust reguleeriva seadustiku loomine, teaduse finantseerimise süsteemi ja teadusasutuste võrgu korrastamine, kusjuures erilise tähelepanu all oli teadusinstituutide ja ülikoolide koostöö tõhustamine ning teadusasutuste integreerimine ülikoolidega (Kaarli & Laasberg 2001, 10).

Seoses Tartus toimuvate päästekaevamiste kasvuga tõusis arheoloogia kui akadeemilise eriala taastamine Tartu Ülikoolis 1980. aastatel taas päevakorda. 1990 loodi Tartu Ülikooli juures arheoloogia labor (juhataja Romeo Metsallik), mille pinnalt taastati 1993 arheoloogia kabinet. 1992. a taastati koos teiste nõukogude ajal suletud rahvusteaduste õppetoolidega ka arheoloogia õppetool. 1990–1993 oli arheoloogiaprofessoriks Evald Tõnisson, kelle emeriteerumise järel jäi õppetool professorita ligi kuueks aastaks. 1994–1996 oli õppetooli hoidjaks tollane lektor Aivar Kriiska ja 1997–1999 lektor Ain Mäesalu. Alates 1999. a sai korraliseks professoriks ja õppetooli juhatajaks Valter Lang. Arheoloogiakabinet, mille juhatajaks on olnud algusest peale vanemteadur Heiki Valk, ühendab konserveerimislaborit, fonde, arhiivi ja raamatukogu. Vastavalt võimalustele on toimunud järjepidev õppebaasi laiendamine ning alates 2005. a on lisaks üldarheoloogiale avatud ka keskaja arheoloogia kraadiõpe ning museoloogia ja muinsuskaitse sepetsialistide rakendusõpe.

Pärast Teaduste Akadeemia reorganiseerimist liitus 1996–1998 enamik selle uurimisinstituutidest kõrgkoolidega. Kuigi Teaduste Akadeemia alluvusse kuulunud Ajaloo Instituut muutus reformiga Haridusministeeriumi haldusalas olevaks teadus- ja arendusasutuseks, ei toonud see kaasa sisuliselt olulisi muutusi instituudi enda struktuuris. Varem väljakujunenud jaotus arheoloogiasektoriks (1992–1994 juhataja Priit Ligi, 1994–1999 V. Lang, alates 2003 Marika Mägi) fondide sektoriks (alates 1993 juhataja Ülle Tamla) ning geoarheoloogia ja muinastehnoloogia laboriks (alates 1991 juhataja Jüri Peets) on säilinud tänaseni. Pikka aega püsinud finantskriisile tõi teatava lahenduse järsk põlvkondade vahetus pärast vanema generatsiooni pensioneerumist ning uurimisteede riikliku finantseerimisprogrammi käivitamine. Selle pikaleveninud reformiperioodi lõpuks võib

---

¹ Eesti iseseisvus kuulutati välja 20. augustil 1991.

pidada Ajaloo Instituudi liitumist 2005. a vastasutatud Tallinna Ülikooliga ning arheoloogia kraadiõppekava käivitamist.

Seega võib tänaseks rääkida kahest normaalselt toimivast arheoloogia teaduskeskusest oma sihtfinantseerimisteede, teadusprojektide ning arheoloogiaõppega.

Kõikjal Euroopas on ülikoolide ja teadusasustuste kõrval arheoloogide peamiseks töövaldkondadeks päästekaevamised, muuseumid, muinsuskaitse ja avalikud suhed (populariseerimine). Eestis on 2005. a seisuga aktiivselt tegutsevate arheoloogide koguarv ligikaudu 50. Sellest 48% töötab ülikoolides, 24% muuseumides ning 13% muinsuskaitse struktuurides; 15% arheoloogidest tegutseb arheoloogiafirmade koosseisus. Kui päästekaevamiste² ja muuseumide osas võib arheoloogide hõlmatust lugeda suhteliselt heaks või rahuldavaks ning arheoloogia populariseerimise osas valitsenud tühemikku on asunud täitma 2002. a asutatud MTÜ Arheoloogiakeskus, siis muinsus- ja kultuuripärandikaitse struktuurides on arheoloogid selgelt allaesindatud ning võrreldes teiste maadega on nende osalus tavaliselt väike. Kuigi arheoloogiamälestised moodustavad kõige arvukama mälestiste liigi, omab otseselt mälestistega tegelevatest töötajatest vaid 12% arheoloogiaalast haridust. Vähene inimressurs on sundinud tegema valdkonnaarenduses valikuid. Mitmete oluliste praktilist arheoloogiat puudutavate teemade, nagu kultuuripärandi teooria ja arheoloogia eetika küsimuste käsitlemine ning muististe uurimisel “pehmete” meetodite rakendamine on jäänud kuni viimase ajani teaduslikus vaateväljas tagaplaanile. Üsna edukalt on kulgenud avalike suhete (st populariseerimise) ning muististe manageerimise ja eksponeerimise arendamine, millesse on oma panuse andnud osalemine Euroopa Liidu projektides “Kultuurirajad muinasmaastikel” (“Pathways to Cultural Landscape”) ning “Euroopa kultuurirajad” (“European Cultural Paths”) (Kraut 2002).

Pikka aega oli üheks arheoloogia arengut pidurdavaks teguriks doktorikraadiga inimeste vähesus. Kümne aasta jooksul (1990–2000) oli ainsaks väitlejaks V. Lang (1996) oma Rävåla piirkonna asustajarheoloogiat käsitleva tööga. Praeguseks on arheoloogias valitsenud doktorikriis leevendunud ning aastatel 2001–2005 on kaitstud koguni seitse väitekirja. Teemaatilisel leiavad neis käsitlemist Eesti ranniku ja saarte kiviaja majandus- ja asustusprotsessid (Kriiska 2001c), kesk- ja varauusaja maarahva argikultuur ja maailmavaade matmistraditsioonide põhjal (Valk 2001a), Tartu muinasaja linnuse ja asula arengulugu ja funktsioonid (Tvauri 2001a), Saaremaa 9.–13. sajandi matusepaigad ja ühiskonnakorraldus (Mägi 2002a), rauatootmise ning sepatöö kujunemine ja areng muinas- ja keskajal (Peets 2003a), matmispaiad Läänemaal 5.–13. sajandini (Mandel 2003a) ning Eesti luu- ja sarvesemed viikingiajast keskajani (Luik 2005).

1990. aastate alguses oli postsotsialistlike riikide arheoloogias, lisaks finantskriisile ning rasketele teadus- ja haridussüsteemi ümberkorraldamises, kolmandaks ühiseks mureks publitseerimisküsimused ning ümberorienteerumine teadusväljaannete rahvusvahelistele standarditele. Eesti arheoloogias jäävad üleminekuperioodi tähistama Eesti Arheoloogiaseltsi Teataja (kokku 7 numbrit 1990–1991), Stilus (7 numbrit 1992–1997) ja Austrvegr (4 numbrit 1995–1998, eesti ja vene keeles) – kõik praeguseks ilmunise lõpetanud väljaanded. Stabiiliseerumine toimus aastal 1997, mil Teaduste Akadeemia ja Ajaloo Instituudi (alates 2001 ka Tartu Ülikooli) ühisväljaandena loodi regulaarselt kaks korda aastas ilmuv eelretsenseeritav Eesti Arheoloogia Ajakiri / Journal of Estonian Archaeology, mis alates 2004. a ilmub ingliskeelsena nime all Estonian Journal of Archaeology. Muinsuskaitseamet väljanne Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Fieldwork in Estonia (alates 1998) ilmub kord aastas. Monograafiate ning teemaatiliste kogumike nišši täidab alates 1991. a ilmuma hakanud Ajaloo Instituudi ja Tartu Ülikooli ühissari Muinasaja teadus / Research into Ancient Times (ilmunud 16 numbrit).

Varasema perioodiga võrreldes on järsk hüpe toimunud publikatsioonide arvus. Kui 1920ndatest kuni 1980ndate lõpuni ilmus Eestis ja Eesti ainetel ainult 29 monograafiat ning 11 artiklikogumikku (mahuga vähemalt 50 lk), siis taasiseseisvuse 14 aastaga (kuni 2005. a sügiseni) on trükitud avaldatud rohkem nimetusi kui eelnenud 70 aasta jooksul kokku – 19

---

² Päästekaevamiste osas on arvestatud ainult arheoloogiafirmades töötavad isikud, kuigi põhitöö kõrvalt on periooditi päästekaevamistega seotud üle poole kõikidest arheoloogidest.

monograafiat ning 31 artiklikogumikku. Lisaks eelmainitud doktoritöödele on monograafiatena ilmunud allikapublikatsioonid (Lang 1993; Luik 1998a; Leimus & Molvõgin 2001; Tvauri 2005), uurimusi asustuarheoloogiast (Lang 2000a), arheoloogilisest mündiainesest (Molvõgin 1994a) ja paleozooloogilisest materjalist (Lõugas 1997). Uute andmetega täiendatult on jõudnud trükki ka mitmed nõukogude ajal kaitstud käsikirjalised kandidaaditööd (Aun 1992; Leimus 1995; Laul 2001; Tamm 2002). Teematilised artiklikogumikud on ilmunud vadjapärastest kalmetest Eestis (Muinasaja teadus 2), interdistsiplinaarsetest uurimustest arheoloogias (Muinasaja teadus 5), Eesti ja naabermaade kiviajast (Muinasaja teadus 8), asustushierarhiast ja võimukeskuste kujunemisest (Muinasaja teadus 11), luuesemete valmistamisest ja kasutamisest (Muinasaja teadus 15), merenduslikust kultuurmaastikust (EJA 8: 1) ning ehitiste arheoloogiast (EJA 9:2). Eesti geopoliitiline avardumine peegeldub rahvusvaheliste kogumike ja väljaspool Eestit avaldatud uurimuste arvus. Piiride avatus on toonud Eesti ainese juurde uurijaid ka läänest. Nii põhinevad olulisel määral Eesti arheoloogilisel materjalil Rootsi uurijate Kristina Creutz (2003) ja Felicia Markuse (2004) doktoritööd.

Rahvusvaheline koostöö ning suhtluse laienemine lääne suunas on uue teaduskeskkonna kujunemisel mänginud olulist rolli. 1990. aastate esimesel poolel andis jõulise tõuke arheoloogia väljumisele kriisiseisust Euroopa Nõukogu PACT-projekt³, mille üheks koordinaatoriks oli väliseestlasest Stockholmi Ülikooli geoloogiadotsent Urve Miller. Lisaks finantsabile ning rahvusvahelisel tasemel publitseerimisvõimalustele pandi alus noorema põlvkonna arheoloogide, geoloogide ja inimgeograafide omavahelisele tihedale ühistegevusele. Üks osa sellest puudutas loodusteaduslike meetodite rakendamist arheoloogias, millest aga pikemas perspektiivis on vahest veelgi olulisemaks kujunenud arheoloogilise vaate avardumine uuemate keskkonna- ja maastikukäsitluste suunas (vt Kriiska & Lõugas, käesolev kogumik). See on viinud varasemast keskkonnadeterminismist ning inimest ja loodust vastandavast lähenemisviisist kompleksse ja sünteetilise kontseptsioonini. Selle kohaselt käsitletakse inimese ja keskkonna suhet vastasmõjude protsessina ning arheoloogia seisukohalt esmajoones seeläbi, kuidas inimene mõtestab teda ümbritsevat ruumi. Nende aspektide skaala, mis mõjutavad inimeste ruumilist käitumist, on väga lai, ulatudes looduslikest, majanduslikest ja sotsiaalsetest teguritest esteetiliste, religioossete ja mentaalsete väärtusteni, mistõttu ka kirjutiste teemade ring selles valdkonnas on mitmekesine (vt Lang, käesolev kogumik, c). Laiemasse kultuurmaastiku diskussiooni on arheoloogid toonud ajalise perspektiivi, dünaamika, aga ka mälu kategooria arvestamise olulisuse maastikutunnetuse analüüsis.

Erinevaid väiksemaid või suuremaid rahvusvahelisi ja interdistsiplinaarseid koostööprojekte on Eesti arheoloogidel olnud 1990. aastatel teisigi. Eesti keskaja arheoloogial on aidanud laiema rahvusvahelise väljundini jõuda ühistöö konverentside “Castella Maris Baltici” ja “Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum” raames (vt Russow *et al.*, käesolev kogumik), luuesemete uurijad ja paleosteoloogid osalevad aktiivselt ICAZ-i töödeldud luude uurimise töörühmas, muinaspõldude uurijad on liitunud EARTH projektiga jne. Üsna ulatusliku mõjuväljaga Eesti arheoloogiale oli CCC-projekt (“Culture Clash or Compromise?”) – Gotlandi Ülikooli poolt 1995. a algatatud Läänemere maade europaaniseerimisprotsessi uurimisele keskendunud projekt, milles osalemine on suunanud arheolooge analüüsima lokaalseid kultuurinähtusi laiemas kontekstis, jälgima kultuurimuutuste toimimist kultuuride vahel ja nende siseselt (vt Mäesalu & Valk, käesolev kogumik). Võib märkata, kuidas eri teadusruumide vaheline kommunikatsioon ja tõlkimise tarve on hakanud forsseerivalt toimima ka epistemoloogilisel tasandil, suunates arheoloogilises aineses jälgitavate muutuste fikseerimisest ja kirjeldamisest nähtuste sisulise avamise ja mõistmise vajaduseni. Eesti keskaja arheoloogias võib praegu tähelda usundilise sünkretismi kui omaette kategooria ilmumist uurimustesse (Valk 2001a; 2003b).

---

³ European Study Group on Physical, Chemical, Biological and Mathematical Techniques Applied to Archaeology.

Muutused minevikutõlgendustes

Maailmade ühismõõdutis

Igal teadlasel on oma uurimisainese suhtes eelmõistmine (eelarvamuslik taust), mis ühest küljest piirab inimese mõistmisvõimalusi, kuid on samal ajal ka mõistmise ja vastastikuse mõistmise tingimus (vt Gadamer 1986, 57 jj; 1990, 270 jj). See, kuidas üks arheoloog minevikuuhiskonda “tekstistab”, saab toimuda ainult tema võimaliku maailma loogika piires või õigemini määrab piirid võimatu maailma loogika – see, kuidas tema arvates maailm *resp.* muinasühiskond kindlasti toimida ei saa. See, mis kuidagi ei haaku inimese eelmõistmise/eelarvamusega, ei pälvi tähelepanu, seda ei osata oma maailmapildis kuhugi paigutada ja millegagi seostada. Thomas S. Kuhn (1970) kasutab *teooriate ühismõõdutuse* mõistet, iseloomustamaks olukorda, kus teadlased kasutavad küll sarnaseid mõisteid ja kirjelduskeeli, kuid aru saavad neist täiesti erinevalt. Täiesti erinevais teaduskeskkondades arenenud arheoloogiate kohtumine 1990. aastate algul põhjustas kogu senises Eesti arheoloogias ilmselt kõige emotsionaalsema ja valulikuma ühismõõdutustega teooriate kokkupõrke.

Sellel ajal, kui Ida-Euroopa rahvad võitlesid oma iseolemise eest, oli Lääne-Euroopas juba pikalt kestnud arutelu rahvusriikide, rahvuste ja natsionalismi olemuse üle globaliseerivas maailmas. Arheoloogias tähendas see eelkõige minevikukirjutuse ning poliitika ja ideoloogia omavaheliste seoste analüüsimist. Kui Priit Ligi algatas 1990. aastate esimesel poolel Eestis vastavateemalise poleemika, tuues esile senise Eesti rahvusromantilise muinasaja käsitluse ideologiseerituse ja politiseerituse (Ligi 1993a; 1994b), siis kolleegide vastukaja sellele oli väga kriitiline. Esmajoones süüdistati Ligi kogu senise Eesti arheoloogia alaväärtustamises, tema esitatud alternatiivset lähenemisviisi peeti marksistlikuks, millest peaks pooldamise asemel hoopis kaugemale hoidma, ning teoreetilise arheoloogia tutvustusest ei saadud lihtsalt aru (Tõnisson 1994a-b; Selirand 1994b).

Ligi tutvustatud reflektiivne lähenemine oli Eesti arheoloogide vanemale põlvkonnale võõristav ning vastuvõetamatu mitmel põhjusel. Kuigi avatud ühiskonnas humanitaarteaduste toimimist (nende praeguses staadiumis) Kuhni teadusstruktuuride käsitlus kirjeldada ei võimalda (Kuhn 1970, 15; Chapman 2002, 228), sobib nõukogudeaegse, tugeva välise ideoloogilise surve all oleva ning äärmiselt suletud teadlaskogukonna käitumise iseloomustamiseks kõige paremini just tema *normaalteaduse* mõiste. Normaalteaduse staadiumis on teadlaskogukonnal üks mõisteparatuur ning üks aktsepteeritud paradigma, mille edasise viimistlemise ja täiustamisega tegeletakse detailides. Ning nõukogude ajal oli paradigmaks kultuuriajaloo koolkonna mõisteparatuuril põhinev etnogeneesiteooria. Selle teoreetiline alus ja põhikontseptsioon püsis Harri Moora õpilaste põlvkonnas vaidlustamatu aksioomina ning kinnistus laiemas ajalooteadvuses müüdina “eestlaste 5000 aasta vanustest juurtest”, muutudes osaks rahvuslikust identiteedist ning seda ka arheoloogide eneste jaoks. Lisaks olid arheoloogid suutnud nii enestele kui ka teistele sisendada, et arheoloogia jäi nõukogude ajal tunduvalt ideoloogiavabamaks ja objektiivsemaks kui näiteks ajalooteadus. Olles elanud ühe paradigma ning ühe kindla mõisteparatuuri raamides sissepoole sulgunud teadusmaailmas ning omamata teiselaadset teaduskogemust ja eelteadmisi, võis 1990. algul anglo-ameerika arheoloogiast avanenud pilt kogu oma -ismide, protsessualismi–postprotsessualismi lahingutega ning sümboluse- ja tekstuaalsusetiinenena olla võrdlemisi eemaletõukav ning seda sõltumata earühmast.

Esialgu olidki vaid üksikud arheoloogid võimelised kiiresti ümber orienteeruma 1990. aastate alguses neile avanenud uute märgisüsteemide ja diskursuste maailmas. Enamiku käitumine teisenenud kultuuriväljal oli ebalev ning arheoloogia agentide suhtes tõrjuv. Sotsioloog Piotr Sztompka (2000) on sellist situatsiooni kirjeldanud kultuuritraumana. Üheks iseloomulikuks trauma avaldumisjooneks on enese- (ehk siis uurimistulemuse) mõtestamine pidevate kõrvutustena: ajateljel nõukogude aeg *versus* praegusaeg ning ruumiteljel Eesti *versus* Lääs. See toimimisviis on huvitaval kombel jälgitav kohati ka veel 21. sajandi Eesti arheoloogias. Hoolimata vanema ning esialgu ka osa noorema põlvkonna tõrjuvast hoiakust

tõlgendava ja sotsiaalse lähenemise suhtes suutis Eesti arheoloogia lõppkokkuvõttes siiski vältida langemist teoreetilisse vaakumisse, nagu juhtus mitmes postsotsialistlikus riigis, kus koos ortodoksse marksismiga heideti kõrvale sotsiaalne lähenemine tervikuna ning pöörduti tagasi naiivempirismi.

Uus muinasühiskond

P. Ligi poolt senise minevikukäsituse ümberhindamine ja rahvusromantilise kultuuriajaloolise koolkonna prügikasti lennutamine oli tegelikult juba varem alanud muutuste protsessi üks, tõi küll, efektselt esitatud tahk. Langi asustusarheoloogilised uuringud Põhja-Eestis (Lang 1987a) ning Ligiga kahasse tehtud demograafilised arvutused (Lang & Ligi 1991) veensid neid, et peamiseks asustusüksuseks muinasajal kuni keskmise rauaajani pidi olema üksiktalud, mitte suurperedest koosnevad külad, nagu varem oletatud (vt Lang, käesolev kogumik, b). Kui sellele lisandus arusaam, et kivikalmete koguarv ning matuste arv neis on niivõrd väike, et pole võimalik, et kalmetesse oleks maetud kõik ühiskonnaliikmed, siis oli see oluliseks märgiks seni egalitaarseks peetud ühiskonnamudeli paikapidamatusest. Veendumus, et Eesti muinasühiskond oli sotsiaalselt diferentseeritud juba hiljemalt pronksiajast alates ning kihistumise peamiseks aluseks oli eraomand haritavale maale, sai tuge fossiilsete kamberpõldude avastamisest Loode-Eestis. Uued dateeringud ning “esijaloolise pessimismi” – kujutus muistsest ühiskonnast kui primitiivsest ja naabritest arengus maha jäänud – hülgamine võimaldas Eesti pronksi- ja eelrooma rauaajast täheldatud muutusi ja nähtusi ühildada analoogiliste protsessidega Skandinaavias. Alternatiivsete ühiskonnamudelite otsingul saadi inspiratsiooni neomarksistlikest rakendustest (L. Hedeager) ning postprotsessuaalsetest ideedest arheoloogias (I. Hodder, C. Tilley). Ühtlasi hakati selgemalt sõnastama oma teoreetilisi lähtekohti.

Vastukaaluks varasema arheoloogia materialistlikule lähenemisviisile oli Ligi (1995a) ühiskonnakäsitlus rõhutatult idealistlik. Inimnähtusi seletas ta individualismi lähtekohalt, pidades ühiskonna muutumise peamiseks teguriks üksikisikute ideid. Lang (2000a), toetudes Hodderi vaatele, arvas, et arheoloogilises uurimistöös tuleks loobuda jäikadest vastandustest, sest inimnähtuste tõlgendamisel tuleb lähtuda nii materialistlikult kui idealistlikult, nii individuaalselt kui üldkultuuriliselt (holistlikult) tasandilt. Mõlemad uurijad toetsid ühiskondlike muutuste seletamisel võimu- ja konkurentsiteooriatele; nende käsitlustes olid olulisel kohal monumentaalsete kivikalmete kui ühiskonnas eksisteerinud majandusliku ja sotsiaalse konkurentsi kajastuste analüüs.

Ligi järgi kajastub Eesti arheoloogilises aineses ühiskonna eliidi sotsiaalse strateegia ja ideoloogia tsükliline muutumine, mille puhul vahelduvad legitimeerimise ja konsolideerimise faasid. Hilispronksiajal oletab ta pealikuühiskonda, millest oli rooma rauaajaks moodustunud ebapüsivad varariiklikud ühendused ning kujunenud pealikust sõltuv piirkondlik administratsioon. Vastav süsteem aga lagunes ning keskmisel rauaajal leidis aset võimu detsentraliseerimine, mille järgnes võimu uus kontsentratsioon hilisrauaajal. Langi uurimuses (1996) olid ühiskondlik-majandusliku struktuuri kuvamisel aluseks muutused maaomandisuhetes ja asustusstruktuuris. Tema arvates ei võimalda asustuse hõredus hilispronksiajal ette kujutada võimu kontsentreerumist pealiku domeeniks vajalikus ulatuses. Vastavat ühiskondlikku korraldust nimetab ta keskasula-üksiktalude süsteemiks, mis rauaaja alguseks arenes ühe domineeriva talu süsteemiks. Rooma rauaajal muutusid need süsteemid pindalalt veelgi väiksemaks, teisenedes uuesti rahvasterännuajal, kui võimusuhted mängiti ümber. Linnus-asula süsteem eelviikingi- ja viikingiajal viitab kaheastmelise valitsemisstruktuuri moodustumisele. Hilisrauaajaks kujunes peamiseks haldusüksuseks linnusepiirkond koos selle alla koondatud maksupiirkondade – vakustega.

Järgnevates uurimustes on ühiskonna analüüs muutunud järjest mitmetahulisemaks. Lisandunud on sügavam keskuste ja tagamaade probleematika analüüs ning kultuuriliste/mentaalsete tegurite rolli arvestamine asustuskäitumises. Üha rohkem on hakatud tähelepanu pöörama ühiskonna erinevate osiste – majandusliku, sotsiaalse, kultuurilise ja rituaalse süsteemi – omavahelisele tihedale seotusele. Usundilisest vaatepunktist on Eesti muinasühiskonna käsitlust oluliselt avardanud Tõnno Jonuks (2005). Võttes ühest küljest

aluseks laiemad usundifenomenoloogilised protsessid ning teisest küljest kohalike kivikalmete vormimuutused, eristab ta kaks suuremat etappi muinasusundi arengus. Üks olulisemaid murranguid toimus nooremal pronksiajal, kui senise kollektiivhinge kujutluse kõrvale kerkis sakraalse kuningavalitsuse kontseptsioon. Skandinaavia paralleelidele (A. Kaliff, D. Widholm) toetudes rõhutab Jonuks monumentaalsete kivikalmete rolli kultuskohana, kus genealoogiate ja loomismüütide pideva taaselustamisega tugevdati esivanemate kultuse abil eliidi positsioone. Alates rahvasterännuajast on taas võimalik jälgida usundilise maailmapildi teisenemist, kui senise kollektiivhinge kujutluse asemele tuli individuaalhinge ning hauataguse maailma kontseptsioon, mis lõpliku kinnistumiseni jõudis hilisrauaajal. Ühtlasi vähenes kivikalmete tähtsus kultuskohtadena ning kogukondlike rituaalide peamiseks läbiviimise kohaks said pealike talud. Nende protsesside taustaks on tõenäoliselt kristliku maailmapildi suurenev mõju kohalikule ühiskondlikule eliidile.

Teoreetilisi suundumusi

1990. aastate teisel poolel ning viimastel aastatel on lisaks Ligi ja Langi uurimustele tõlgendav/hermeneutiline lähenemine järjest enam leidnud sümpaatiat ka teistes uurijates. Mitmed neist jagavad seisukohta, et arheoloog ei ole oma uurimisainese suhtes objektiivne kõrvaltvaataja, vaid aktiivne osaline allikate kujundamis- ja tõlgendusprotsessis. Seega peetakse üha olulisemaks enesereflektiivsust, oma vaatepunkti määramist ja teoreetiliste lähtealuste esitamist uurimustes, ning poolehoidjaid kogub autoritekstikeskne kirjutamisstiil. Süvenenud on huvi teadusmetodoloogia vastu. Arheoloogiateaduse traditsioonilise eesmärgi – mineviku sotsiaalse reaalsuse konstrueerimise – kõrval on hakatud analüüsima kasutatavaid alusmõisteid ning tõlgenduste kujunemist, s.o minevikukirjutust kui kaasaja sotsiaalset reaalsust (nt Konsa *et al.* 2003; Mäll & Russow 2003; Roio 2003; Tvauri 2003a).

Kui 1990. aastate esimesel poolel erinevate *arheoloogiamailmade* põkkumisel üritati agaralt üksteist veenda, siis praeguseks on sellest loobutud ning lihtsalt koos-eksisteeritakse Eesti arheoloogiamaaistikul. Kõrvuti humanistlike suundumustega on etnilise arheoloogia käsitlused seni jätkanud traditsioonilist kultuuriajaloolist liini ja enamiku tehnoloogia ja kaubanduse uurijate huvid on instrumentaalset laadi, suunatud funktsionaalanalüüsile ning lähtuvad analüütilis-positivistlikust metodoloogiast. Teisest küljest, kui teadlaste arusaamades võimalikest ühiskondadest esineb mingigi ühisosa ning on kokkulangevaid eelarvamusi, siis hakkab toimima teooriatevaheline kommunikatsioon ja tõlkimine, aga ka kirjelduskeelte ja analüüsitudeliste põimumine. Märke sellelaadsest *kreoliseerumisest* leiab viimase kolme- nelja aasta vältel ilmunud arheoloogiateostest. Teematiliselt iseloomustab seda orienteeritus ühiskondliku korralduse, võimu, ideoloogia, sh religiooni ja erinevate kultuuriliste väärtuskategooriate, laiemalt – sotsiaalsuse uurimisele. Teadmiste huvid on pöördunud ainekeskselt probleemikesksusele ja kontekstuaalsusele. Ühtlustumine on toimunud ka allikakäsitluses, arusaamades sotsiaalsest muutusest ning ühiskonna toimimisest. Arheoloogi poolt uuritavat materiaalselt kultuuri vaadeldakse mitte lihtsalt kui inimese loodut, vaid kui tähenduslikult moodustatud, mõtestatud läbi inimkultuuri. Ühest küljest on selline arusaam komplitseerinud arheoloogilist uurimistööd, kuid samas paigutanud vaatepositsiooni lähemale *elavale inimesele*. Nii näiteks seletatakse materiaalses kultuuris sünkroonselt esinevaid variatsioone eelkõige erinevustega inimeste käitumisstrateegiates, ideoloogias ja religioonis ning alles seejärel majandusviisi ja keskkonna erinevustega. Ühiskonnakäsitlus tervikuna on viidud üsna heasse kooskõlla tänapäeva sotsioloogia arusaamadega. Selle kohaselt valitseb ühiskonnas konkurents piiratud ressursside – võimu, prestiiži ja omandi – üle ning seega eksisteerib ebavõrdsus kõikides ühiskondades ja perioodidel, sh ka kiviajas. Võimalust ühiskonna korralduse uurimiseks nähakse esmajoonel muutuste jälgimises maaomandi kasutuses ning prestiiži materiaalses väljenduses, nagu kalmed ja linnused. See omakorda on andnud võtme võimustruktuuride interpreteerimiseks ühiskonna territoriaalse strateegia kaudu. Sotsiaalset muutust seletatakse konfliktide ja võimuvõitluse läbi, kuid püüdes sealjuures arvestada ka muid tegureid.

Ühesõnaga, muutusi arusaamises Eesti muistsest ühiskonnast ei saa mõista lihtsalt kosmeetiliste täpsustustena, vaid need tähistavad sisuliselt uue teoreetilise mudeli, varasemast

erineva võimaliku ühiskonna tekkimist. Orientatsioon reflektiivsele ja tõlgendavale arheoloogiale ei ole postsotsialistlikes maades olnud iseenesestmõistetav protsess. Nii näiteks on Läti arheoloogias 1990. aastatel pööre toimunud pigem protsessuaalse arheoloogia suunas (Sne 1999, 106). Üksikud sotsiaalarheoloogia-alased uurimused muinasühiskonna üldkontseptsiooni seal veel mõjutanud ei ole (nt LSV, 2001) ja seda võib väita ka Leedu arheoloogia kohta.

Samal ajal on ka selge, et rahvusarheoloogiate identiteediotsingute lõppväljundiks ei peaks olema anglo-ameerika ühte või teist tüüpi arheoloogiateooria filigraanne adaptatsioon või pürgimine näitejuhtumiks. 2003. a loodud Baltic Archaeological Seminar (BASE) näeb ühe võimaliku arenguteena keskendumist ümbritsevatest teadusruumidest oma ruumi tõlkimisel, ümbertõlkimisel ja tagasitõlkimisel tekkiva sünteesi teoreetilisele mõtestamisele ning meie mineviku ja tänapäeva konteksti spetsiifikast tulenevate eripärasuste sügavamale analüüsile (vt CMC, 2005).

Kokkuvõte

Võttes aluseks periodiseerimise primaarsuse, võib ju lähiaja arheoloogiateaduse arengut Eestis jagada etappideks. Nii tähistaksid aastad 1991–1994 kriisiperioodi, 1995–2004 institutsionaalse ümberkorraldamise aega ning aasta 2005 teadusreformi lõpule viimist arheoloogias. Muutumiste joont võib tõmmata ka üldise teaduspoliitika läänestumise käigule ning jälgida teaduse arengut läänelike hindamiskriteeriumide rakendumise võtmes. Sellisel juhul tuleb nentida, et üleminekuetapp kestab. Kuigi institutsionaalselt ja väliselt on arheoloogia pidanud oma samme seadma riikliku teaduspoliitika jälgedes, ei ole see kuigivõrd mõjutanud teaduse sisemist (st teooriate) arengut.

Piltlikult võib Eesti arheoloogia arengut 1990. aastatel võrrelda inimese sotsialiseerumisprotsessiga, mille käigus eneseidentiteedi alusel kujunetakse ühiskonnas sotsiaalselt toimivaks indiviidiks. Arheoloogia sotsialiseerumisprotsessi tähistavad vabanemine nõukogudeaegsest arheoloogia “ülendamisest” ajaloo alldistsipliiniks ning iseenda määratlemine iseseisva teadusena – oma uurimisobjekti, küsimusteasetuste, meetodite ja tõlgendusviiside kogumina, mis omakorda on soodustanud avaramat ning mitmepoolset koostööd teiste teadustega. Inimmõtlemisele ja sotsiaalsele käitumisele iseloomulik diversiteet kajastub ka nende uurimisele keskendunud sotsiaal- ja humanitaarteadustes. Täna Eestis arheoloogiast kui normaalsest humanitaarteadusest annab tunnismärki kanoniseerituse puudumine ning erinevate tunnetus- ja mõtlemisviiside olemasolu. Vahest see, et arheoloogial pole olnud tugevat ühiskondlikku survet – nõuet olla mineviku valvekoer või kohtumõistja –, on võimaldanud rahulikult kujuneda teaduse oma näol ning lasknud vormuda minevikukäsitustel. On mõistetav, et mineviku tänane pale on palju sotsiaalsem ja inimlikum kui enne, sest seda on ka ühiskond tervikuna.